

УДК [930.253:94](477)“1918/1923”

О. П. ПЕТРУК*

НАРОДНЕ МІНІСТЕРСТВО ЗЕМЕЛЬНИХ СПРАВ УНР
(за документами Центрального державного архіву вищих органів
влади та управління України)

Проаналізовано комплекс документів фонду Народного міністерства земельних справ УНР періоду Директорії, який зберігається в ЦДАВО України. Висвітлюється історія надходження документів фонду до ЦДАВО України, діяльність та структура міністерства, земельна політика Директорії.

Ключові слова: Народне міністерство земельних справ УНР; земельна політика УНР; земельна реформа Директорії; земельне законодавство УНР; міністри земельних справ Директорії.

Всебічне і об'єктивне вивчення державної політики та історії Директорії Української Народної Республіки неможливе без дослідження діяльності її вищих та місцевих органів влади. В сучасній історіографії добре висвітлено політичні аспекти приходу до влади та діяльність Директорії, досліджено біографії видатних політичних діячів цього періоду, однак історія державних установ УНР все ще залишається мало відомою, хоча існують окремі дослідження з цього питання. У 2001 р. вийшло науково-документальне видання “Уряди України у ХХ ст.”, у якому подано загальні дослідження діяльності урядів Української Центральної Ради, Української Держави, Української Народної Республіки та Радянської України¹. Біографії членів УЦР, структура та діяльність Ради, її політичний та національний склад містяться в біографічному довіднику “Діячі Української Центральної Ради”². Однак питання розбудови українських державних установ періоду визвольних змагань 1917–1920-х рр., вивчення їхньої структури та функцій, об'єктивна оцінка результатів діяльності органів державної влади потребує детальнішого дослідження. З цією метою пропонується огляд документів Народного міністерства земельних справ УНР періоду Директорії, у якому подається характеристика документів міністерства та дослідження його структури, зазначені міністри та тимчасово керуючі міністерством, висвітлюється діяльність окремих департаментів, описуються заходи міністерства спрямовані на проведення земельної та лісової реформ, історія, формування та надходження фонду до Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України).

* *Петрук Олена Петрівна* – головний спеціаліст відділу довідкового апарату ЦДАВО України.

У Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України зберігається фонд № 1062 – Народне міністерство земельних справ Української Народної Республіки, який нараховує 713 справ за 1918–1923 рр. У 1991 р. вони були розсекречені та передані на загальне зберігання.

У справі фонду відсутня інформація про джерело та дату надходження фонду на архівне зберігання. Відомо лише, що документи Міністерства земельних справ УНР та Наркомзему за 1917–1919 рр. надійшли в 1926–1927 рр. від Державного політичного управління УРСР (далі – ДПУ), Київського центрального історичного архіву (КЦІА), Кам'янець-Подільського окружного архіву спочатку до Центрального архіву революції (далі ЦАР) у Харкові³. Зберігся мандат Центрального архівного управління УРСР від 13 лютого 1926 р., який уповноважив завідуючого ЦАР т. Гливенка прийняти на зберігання архівні матеріали УНР, Гетьманщини та Директорії від ДПУ⁴. Передавання архівних матеріалів уряду УНР з архіву ДПУ до ЦАР було засвідчено в акті від 16 лютого 1926 р.⁵ КЦІА розпочав підготовку до передавання архівних матеріалів до ЦАР відповідно до листа Українського Центрального архівного управління від 30 березня 1926 р., за яким передусім повинні були передаватися документи Української Центральної Ради, Генерального Секретаріату, Ради Народних Міністрів УНР, Гетьманщини та Директорії⁶. Матеріали відправлялися у два етапи: перший завершився у липні, а другий – у листопаді 1926 р. Документи Міністерства земельних справ УНР разом з матеріалами Наркомзему УСРР надійшли з КЦІА до ЦАР під час другого етапу 19 листопада 1926 р.⁷ Ймовірно, передавання документів фонду до ЦАР від всіх трьох установ завершилося в 1927 р., оскільки факт про надходження документів міністерства востаннє згадується у Відомостях про діловодні фонди, прийняті в архівосховище ЦАР за період з 1 січня до 1 липня 1927 р.⁸ Працівники ЦАР у 1926 р. розпочали упорядкування та описування фонду міністерства⁹ і продовжували цю роботу у 1927–1929 рр.¹⁰ 1 лютого 1939 р. ЦАР розпочав передавання фондів періоду громадянської війни Центральному історичному архіву УРСР у Харкові¹¹. Цей архів за наказом Народного комісаріату внутрішніх справ УСРР 1 грудня 1943 р. був ліквідований, а його документи перейшли до створеного у Харкові філіалу Центрального державного архіву Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР (далі – ЦДАЖР), що діяв до 1958 р. Його документи долучились до фондів ЦДАЖР УСРР, створеного 1943 р. у Києві і переведеного в 1945 р. до Харкова. Інша частина документів міністерства за 1918–1922 рр. надійшла до ЦДАЖР у червні 1945 р. з Львівського обласного державного архіву¹².

Частина документів Народного міністерства земельних справ УНР зберігається у ЦДАВО України у фонді установи- правонаступника мі-

ністерства – Народного комісаріату земельних справ УСРР. Ці документи можна поділити на дві групи: документи з кадрових питань та документи з окремих напрямків діяльності міністерства. До першої групи належать копії наказів про призначення та звільнення працівників Народного міністерства земельних справ УНР за грудень 1918 р. – початок лютого 1919 р., копії закону Директорії про видачу допомоги на Різдвяні свята та постанови Директорії про звільнення урядовців, призначених у період Української Держави, списки працівників окремих підрозділів міністерства, листування з кадрових питань, посвідчення та медичні свідоцтва працівників міністерства тощо. Другу групу складають документи спеціальної комісії з ліквідації Київського відділу із заготівлі лікарських рослин міністерства (надіслані комісією у березні 1919 р. комісару земельних справ УСРР), телеграма та обіжник Лісового департаменту про ревізію лісових господарств та інші документи міністерства з питань, які продовжував вирішувати Народний комісаріат земельних справ УСРР¹³. З тієї ж причини до фонду комісаріату потрапили окремі документи Міністерства земельних справ Української Держави. Згадані групи документів тісно пов'язані з діяльністю Народного комісаріату земельних справ і їх неможливо виокремити з його фонду.

Народне міністерство земельних справ УНР (далі – міністерство) стало правонаступником Міністерства земельних справ Української Держави. Датою заснування міністерства слід вважати 26 грудня 1918 р., коли був сформований перший уряд Директорії УНР. Першим міністром земельних справ став Шаповал Микита Юхимович, 14 лютого 1919 р. цю посаду посів Архипенко Євген Порфирівич, 9 квітня 1919 р. – Ковалевський Микола Миколайович¹⁴,* 4 травня 1920 р. – Стемповський Станіслав Губертович, 31 травня 1920 р. – Мазепа Ісаак Прохорович¹⁵. 1 липня 1920 р. міністерство знову тимчасово перейшло під керівництво міністра народного господарства Є. П. Архипенка, який 25 грудня 1920 р. передав справи міністерства тимчасово керуючому міністерством Іваницькому Борису Юрійовичу¹⁶. За наказом Директорії УНР від 24 березня 1921 р. Ковалевський Олександр Олександрович 25 березня приступив до виконання обов'язків міністра земельних справ. Після відставки Голови Ради Народних Міністрів В. Прокоповича 20 липня 1921 р. О. Ковалевський з 5 серпня 1921 р. знову був призначений міністром земельних справ. Зрештою, 14 січня 1922 р. у результаті демісії уряду П. Пилипчука О. Ковалевський пішов у відставку¹⁷. На засіданні Ради Народних Міністрів (далі – РНМ) 19 квітня 1922 р. члени ради доручили керувати міністерством Сірополку Степану Онисимовичу, який став єдиним працівником міністерства і водночас продовжував очолювати Міністерство освіти¹⁸. Міністерство залишило-

* У посиланнях використані старі шифри справ фонду, нові шифри дивись у перевірних таблицях шифрів справ фонду.

ся без працівників та повноцінного керівництва, тому з квітня 1922 р. фактично припинилася його активна діяльність і зменшилася кількість документів. Лише 5 справ фонду зберігають документи з 1923 р.¹⁹

Відповідно до історичної довідки фонду міністерство перебувало на території України з 26 грудня 1918 р. до 6 лютого 1919 р. у Києві, в лютому 1919 р. – у Вінниці, у квітні – жовтні 1919 р. – у Кам'янці-Подільському, з 16 травня до 9 червня 1920 р. – у Вінниці, 15 – 17 червня 1920 р. – у Проскуріві, з 28 червня до 1 липня 1920 р. – у Кам'янці-Подільському, з 4 жовтня до листопада 1920 р. – у Станіславові²⁰. У листопаді 1920 р. уряд УНР залишив територію України і переїхав до Польщі, там міністерство розташовувалося у м. Тарнові та Ченстохові.

Головними завданнями міністерства було проведення земельної реформи, розвиток сільського та лісового господарств, кооперативів, організація збору врожаю, забезпечення армії продовольством та фуражем, допомога господарствам, зруйнованих військовими подіями, створення племінних розплідників сільськогосподарських тварин та насінневих господарств, розробка торф'яних родовищ тощо. Однак найбільш складною та нагальною була потреба проведення земельної реформи і наділення землею селян. Одне з перших розпоряджень Директорії УНР, ухвалене 15 грудня 1918 р., оголосило, що всі дрібні селянські та трудові господарства залишаються в користуванні попередніх власників, а решта земель переходить до малоземельних та безземельних селян. Вирішення земельних справ покладалося на губернські, повітові та волосні земельні управи. Проводилася реформа відповідно до затвердженого 8 січня 1919 р. Закону УНР про землю, який проголошував: “Право приватної власності ... касується. Всі землі ... стають добром УНР. На користування цим добром мають право всі громадяне УНР ... і в першу чергу тим, хто обробляє землю своїми руками. Вивласнення земель ... переводиться без викупу. За теперішніми дрібними господарствами залишаються земельні участки в їх користування не більш 15 десятин на господарство. Одночасно з землями бувших власників переходить до розпорядження Земельних Управ живий і мертвий сільськогосподарський реманент”²¹. Задля втілення в життя цього закону уряд ухвалив 9 квітня 1919 р. Закон про скасування Земельного департаменту міністерства і заснування Департаменту земельної реформи, який складався з відділу підготовки земельної реформи, відділу проведення земельної реформи, відділу персонального складу і фінансово-рахівничого²². Департамент підготував загальний план проведення земельної реформи, який передбачав встановлення кількості земельного фонду та “грубу передачу землі для користування громадянами і земельними товариствами та артілями”, розробив ряд інструкцій та положень про опис майна колишніх економія та їхню ліквідацію, про порядок наділення землею, організував та керував діяльністю місцевих земельних уста-

нов. Працівники департаменту організували складання списків селян та перевіряли їх, брали участь у розробці законопроекту про права та обов'язки користування землею в УНР²³.

Департамент земельної реформи відіграв важливу роль у проведенні земельної реформи, був однією з головних урядових інституцій, які проводили перерозподіл земельної власності в УНР та налагоджували нове землеуправління в державі. В результаті у фонді відклалися інструкція про порядок наділення трудового населення УНР землею, закон про наділення землею козаків армії УНР, схеми організації відділів для проведення земельної реформи в земельних управах Волині. Важливим напрямком роботи департаменту була організація збирання врожаю і забезпечення продовольством армії та державних службовців, про що свідчать численні інструкції та плани збору врожаю, протокол наради Комісії у справах постачання армії хліба і забезпечення інтендантських баз, накази, відомості про збір врожаю на місцях, листування департаменту із земельними управами. У складних воєнних умовах міністерство організувало охорону збіжжя, протестувало проти вивезення врожаю представниками польської влади. Одним із напрямків роботи департаменту була організація місцевих державних установ із земельної справи та координація їх роботи. Втілювати в життя земельну реформу повинні були земельні управи, засновані в січні 1919 р. на місці земельно-ліквідаційних комісій, та їх правонаступники – губернські та повітові уповноважені із земельних справ, що виникли 24 вересня 1920 р. Працівники департаменту брали активну участь у підготовці законопроектів про створення земельних управ та інституту уповноважених із земельних справ. Зокрема, у справах департаменту містяться закони про скасування земельних управ і створення інституту уповноважених, статuti та штати земельних управ і уповноважених. Департамент зібрав законодавчі акти, інструкції з розподілу землі, розроблені радянською владою²⁴.

Закон про ліси УНР, затверджений 13 січня 1919 р., оголосив всі приватні ліси та лісові угіддя розміром понад 15 десятин власністю УНР. Разом із державними (скарбовими) лісами вони сформували Лісовий фонд УНР, яким повинна була розпоряджатися Головна лісова управа. Міністр земельних справ мав сформувати комісію для вироблення Лісового статуту УНР, на основі якого Лісовий департамент реформувався в Головну лісову управу²⁵. Однак через політичні та воєнні обставини управа так і не була створена і лісовими справами в УНР продовжував займатися Лісовий департамент міністерства. Значний обсяг завдань департаменту включав порядкування всіма державними лісами, поділеними на окремі господарства – лісництва, заходи щодо охорони державного лісового майна, розширення площі лісів, організацію господарчих розробок лісу, продаж та безгрошовий відпуск про-

дуктів лісу, видання книжок, карт про лісове господарство, розробку проектів, законів, правил, інструкцій у лісовій справі, збирання статистичних даних про ліси УНР, організацію адміністративного апарату, призначення і звільнення службовців підпорядкованих департаменту установ, проведення лісомеліоративних робіт, організацію профільних освітніх закладів тощо²⁶.

Лісовий департамент опікувався лісами, що входили до державного Лісового фонду, та координував діяльність місцевих державних лісових установ, затверджував навчальні програми профільних освітніх закладів, здійснював загальний нагляд за виконанням законів і правил щодо охорони лісів тощо. Департамент поділявся на 9 відділів: загальний, лісокультурний, лісо-експлуатаційний, лісотехнічний, лісовлаштовний, статистичний, лісомеліоративний, науково-шкільний, бюджетово-рахівничий. У фонді представлені в окремих підрозділах першого опису справи загального, лісокультурного, статистичного та кошторисно-бухгалтерського відділів департаменту.

Найбільш цінними та інформативними документами департаменту є “Завдання та обсяг діяльності Лісового департаменту”, які окреслюють структуру та головні напрями роботи департаменту, Закон про ліси в УНР, “Додаткова інструкція в лісовій справі”, “Тимчасова інструкція представникам цивільної влади УНР при повстанських відділах в справах земельних і лісових”, “Тимчасовий закон про Губернських та Повітових лісничих. Інструкція з обліку колишніх приватних лісів і про порядок прийому, керування, експлуатації та контролю над ними. Обіжник про порядок відпуску лісу з лісів скарбових та бувших удільних”, доповідь директора департаменту Б. Іваницького “Большевицьке законодавство в справі лісовій на Україні і відношенні до нього з погляду законодавства УНР”, доповідь про діяльність департаменту²⁷. Численну групу документів складає листування департаменту з лісничими, лісовими ревізорами, управліннями хліборобства та державного майна, цукровими підприємствами та іншими установами щодо проведення лісової реформи, створення лісництв, охорону лісів, організацію лісового господарства, заготівлю та продаж лісових матеріалів, торф’яні родовища, лісові дачі тощо. У фонді зберігаються накази, розпорядження міністерства, доповіді та посвідчення працівників департаменту, штатні розписи та кошториси департаменту, плани лісових розробок, статистичні матеріали про ліси та лісові господарства УНР, списки лісничих, плани лісових дач, карта лісів Летичівського повіту Подільської губернії²⁸.

Канцелярія міністра була діловодним та координаційним центром міністерства, який організовував та контролював роботу департаментів і окремих відділів, проводив кадрову політику, вів листування. Складалася вона з 5 відділів: відділ персонального складу, загальний від-

діл, господарчий, юридичний і бібліотечно-архівний, які в свою чергу поділялися на столи²⁹. Працівники загального відділу вели листування міністерства, готували накази про призначення, звільнення працівників міністерства, займалися господарськими справами, організацією евакуації майна та працівників міністерства. Персональний відділ опікувався кадровими справами міністерства. У фонді нараховується 57 персональних справ урядовців міністерства, які створені персональним відділом у 1920–1921 рр. Персональні справи (“діла”) містять прохання про прийняття на роботу, накази про призначення, звільнення, відрядження, відпустки працівників міністерства, службові посвідчення, копії та оригінали свідоцтв про освіту, виписи з метричних книг тощо. Окреме місце серед документів персональних справ посідають анкетні картки та реєстри проходження служби. Картки заповнювали працівники міністерства власною рукою і засвідчували підписом. Кожен працівник записував до картки свою посаду, прізвище, ім’я та по батькові, дату і місце народження, розмір утримання (зарплатні) та грошову допомогу, дату евакуації, інформацію про військову службу, освіту та професійну діяльність, адресу. Реєстр проходження служби складався з першого розділу “загальні відомості” (посада, відділ, департамент, прізвище, ім’я та по батькові, дата і місце народження, освіта, сімейний стан службовця) та другого розділу “відомості про проходження служби” (посада урядовця в міністерстві, місце проживання).

Особливо цінними є особові справи директорів департаментів О. І. Зибенка, Б. Ю. Іваницького, П. Р. Кравченка, О. П. Михайловського, Ф. Ф. Хижняка, І. С. Шереметинського та міністра земельних справ О. О. Ковалевського³⁰, з яких можна довідатися про біографію та посади керівних діячів міністерства.

Департамент хліборобства організував та координував діяльність насінневих та зразкових господарств, дослідних станцій та полів, сприяв розвитку сільськогосподарської освіти. Департамент складався із загально-агрономічного, насінневого відділів, відділу сільськогосподарських машин, відділу кормової площі. Головним завданням департаменту була підтримка і сприяння розвитку сільського господарства. Велику увагу департамент приділяв вирощуванню цукрових буряків, провів низку заходів щодо ціноутворення та розширення посівних площ під цукрові буряки. Департамент видав обіжник земельним управам і продовольчим відділам народних управ для забезпечення селянських господарств кращим сортовим посівним матеріалом та задля відбору сортового насіння в спеціальний насінневий фонд. Департамент ухвалив розпорядження про видачу насіння з насінневого фонду сім’ям убитих і непрацездатних козаків, про реєстрацію спеціального земельного фонду для забезпечення розвитку цукрової промисловості, обіжник до губернських та повітових земельних управ про забезпечення цукроварень

сировиною в 1920 році і налагодження майбутньої цукрово-бурякової кампанії. Департамент вживав заходів щодо закупівлі сільськогосподарського реманенту та техніки за кордоном³¹.

У фонді зберігається звіт про діяльність департаменту з травня до жовтня 1919 р., обіжник про забезпечення цукроварень сировиною в 1920 р. і налагодження майбутньої цукрово-бурякової кампанії, обіжник про допомогу сім'ям убитих, поранених козаків з насінневого фонду від 6 серпня 1919 р., листування з цукроварнями про виділення землі під посіви цукрових буряків, відомості про земельні площі цукрових підприємств, програма діяльності Немерчанського та Івашківського насінневого господарства, доповіді Подільської губернської управи про діяльність Природно-історичного бюро, про заходи з рільництва та організацію "Економічного бюро"³² тощо.

Межовий департамент міністерства складався з організаційно-рахункового відділу, шкільного відділу, "струментального" відділу. Організаційно-рахунковий відділ вів діловодство департаменту, складав службові списки, займався справами прийому та звільнення особового персоналу департаменту, збирав інформацію про землемірів України, розробляв законопроекти межового законодавства, керував місцевими землемірно-технічними відділами, займався фінансовими справами департаменту. Шкільний відділ опікувався спеціальними землемірними школами, приймав та звільняв викладацький персонал спеціальних шкіл, затверджував навчальні програми тощо. "Струментальний" відділ займався придбанням, ремонтом та постачанням геодезичних інструментів для землемірних установ, розробляв типи геодезичних інструментів³³.

Межовий департамент здійснював загальне керівництво землемірно-технічними відділами, що існували при губернських земельних управах, йому підпорядковувалися повітові та волосні землеміри, ревізори³⁴.

Межовий департамент відіграв важливу роль у підготовці та проведенні земельної реформи. Після затвердження Закону про землю департамент брав участь у розробці "Загального плану переведення земельної реформи", підготував Закон про мобілізацію для переведення земельної реформи агрономів, лісоводів, гідротехніків та військових топографів від 24 січня 1919 р., Закон Про реєстрацію і в разі потреби реквізицію різного роду геодезичних інструментів від 24 січня 1919 р., Закон про передачу землемірно-технічних відділів при губернських земельних комісіях до губернських земельних управ від 14 квітня 1919 р.³⁵ Згадані закони юридично оформили головні завдання департаменту для проведення земельної реформи. З метою встановлення обсягу земельного фонду УНР департамент підготував проект розпорядження, за яким землевласники й установи повинні були подавати до земельних управ документи про свої землеволодіння. Освітній (шкільний) відділ

департаменту розробив проект штатів землемірних шкіл, схвалений РНМ 13 січня 1919 р.³⁶ Департамент підготував 14 липня 1919 р. Інструкцію землемірам технічного відділу для проведення рисувальної (картографічної) роботи при складанні волосних мап під час переведення земельної реформи на Поділлі³⁷. Для закупівлі геодезичного та рисувального обладнання за кордоном департамент уклав 23 серпня 1919 р. угоду з фірмою “Ukrainpflug-Werke”³⁸ та відрядив до Відня своїх представників, які повинні були ознайомитися з геодезичними ринками Німеччини, Швейцарії, Австрії, Чехії та придбати спеціальну літературу для землемірних курсів та шкіл³⁹.

Серед найцікавіших документів департаменту, які зберігаються у фонді, є справоздання (звіт) про діяльність департаменту з 1 січня по 18 жовтня 1919 р., документи про постачання фірмою “Ukrainpflug-Werke” геодезичних інструментів, доповідь М. Байера про створення центральної мірничої установи, листування з землемірно-технічними відділами та доповіді про їхню діяльність, доповідна записка про роботу Подільського губерньського союзу землемірів від 29 серпня 1919 р.⁴⁰

Департамент сільськогосподарської економії, статистики та кооперації збирав та аналізував статистичні матеріали, сприяв розвитку кооперації, брав участь в проведенні земельної реформи. Військові поразки і евакуації міністерства кілька місяців не давали змоги розпочати роботу департаменту. Єдиний його працівник – директор Ф. Хижняк приступив до роботи лише у липні 1919 р. у Кам’янці-Подільському. За ініціативою міністра М. Ковалевського департамент був залучений до проведення земельної реформи та організації земельних управ. Зрештою, в липні 1919 р. із збільшенням території, яку контролювала Директорія, з’явилася можливість організувати профільну роботу департаменту та збільшити його штат. Департамент видав зразковий “Статут хліборобських спілок”, розіслав два обіжники про способи колективного посіву буряків і розробив зразкове рахівництво для хліборобських спілок. Працівники департаменту налагодили зв’язки з кооперативними союзними об’єднаннями, були присутні на засіданнях “Ради трьох” (Господарсоюз, Споживсоюз, Союзбанк). Департамент брав участь в організації Господарсоюзу на Поділлі, Всеукраїнського союзу залізниць, виділив кошти кооперативам на влаштування кооперативних курсів. Департамент намагався створити Головне управління у справах кооперації, розробляв проект створення органу для ревізії кооперативів, складав статистичний довідник, змінив інструкцію департаменту земельної реформи зі складання списків для опису господарств, розробив анкети про цукрову промисловість, сади і городи площею більше 15 десятин, готував видання щодо технічного проведення земельної реформи та методів визначення земельних норм⁴¹. Міністр М. Ковалевський у 1919 р. підписав законопроект про реорганізацію

департаменту. Згідно з проектом на базі департаменту створювався Окремий відділ сільськогосподарської статистики і Департамент сільськогосподарської економії та кооперації⁴². Однак у фонді міністерства не виявлено документів про затвердження РНМ та Директорією цього проекту та дату його створення. Справи фонду, зосереджені у підрозділі першого опису “Кооперативний відділ” департаменту, були розпочаті у відділі однойменного департаменту Міністерства земельних справ Української Держави.

Збереглося листування департаменту з кооперативами та державними установами, законопроект про створення Окремого відділу сільськогосподарської статистики і Департаменту сільськогосподарської економії та кооперації, штати цих установ, прохання земельних управ та кооперативів про виділення коштів, постанови з’їзду представників продовольчих комітетів, залізничних кооперативів та професійних спілок, протоколи засідання “Ради трьох”, інформація про діяльність департаменту з 1 травня по 1 жовтня 1919 р., анкета про обстеження садів, городів, виноградників, хмільників, посвідчення працівників⁴³.

Департамент земельних поліпшень і сільського будівництва координував діяльність місцевих державних відділів із сільського будівництва, вишуково-будівничих партій, гідротехнічних частин, які діяли в складі управлінь хліборобства та державного майна⁴⁴. Ці частини виникли на базі однойменних відділів, створених в період Української Держави. Вони проводили меліоративні роботи, обстежували водяні млини, мости, рибні господарства, торф’яні родовища, налагоджували водопостачання населених пунктів. У фонді відклалося листування департаменту з гідротехнічними частинами, накази з особового складу, кошториси, плани робіт, інструкції департаменту про ведення гідротехнічних робіт, звіти про діяльність департаменту, документи щодо розробки торф’яних родовищ, про зміцнення ярів та байраків, проведення меліорації тощо. Цікаву інформацію про історію департаменту та його діяльність подає фахівець департаменту інженер П. Кравченко. У доповідній записці міністру земельних справ він повідомляє, що у 1902 р. при Міністерстві земельних справ Російської імперії виник Окремий відділ земельних поліпшень, а у 1914 р. – Окремий відділ вогнетривкого будівництва. Нагальна потреба розвивати водне господарство, використовувати енергію річок, освоювати болота, розробляти торф’яні родовища, надавати технічну допомогу селянству спричинила виникнення в серпні 1918 р. Департаменту земельних поліпшень та сільського будівництва. Департамент складався з відділу земельних поліпшень, відділу сільського будівництва та відділу водяного господарства. Перший відділ займався меліорацією та зрошенням, дослідженням та освоєнням торф’яних родовищ, проводив різноманітні гідротехнічні роботи (спорудження дамб, ставків, дослідження річок тощо). Відділ сільського

будівництва провадив роботу у напрямку вогнетривкого та дорожнього будівництва, сільського архітектурного зодчества, відбудови зруйнованих війнами осель та господарств відповідно до Закону про державну будівельну допомогу населенню УНР, яке постраждало від військових подій, анархії та карних експедицій, від 12 квітня 1919 р. Третій відділ водного господарства проводив гідротехнічні роботи для використання енергії річок, організував буріння артезіанських свердловин та інші заходи для забезпечення населення водою. Департамент розробляв законопроекти про меліораційний фонд та державний меліораційний банк, закони про водні ресурси та будівельний фонд, організував діяльність місцевих установ⁴⁵. Військові події та евакуації ускладнювали роботу департаменту, додаючи клопоту щодо відновлення місцевих установ, збереження обладнання тощо.

У фонді представлені огляди діяльності Департаменту земельних поліпшень та сільського будівництва, протоколи засідань технічних нарад при департаменті, закон про державну будівельну допомогу населенню УНР від 12 квітня 1919 р., доповідь про організацію видобування торфу, документи про реорганізацію Подільської гідротехнічної частини, інструкції департаменту, статут Подільського агрономічного училища, листування з земельними управами про організацію будівельної допомоги населенню, розробки торфу, меліораційні та гідротехнічні роботи, документи про використання гідроенергії річок Смотрич та Дністер, доповіді про стан шляхів, відомості, плани, списки та карти доріг⁴⁶ тощо.

Ветеринарний департамент керував губернськими ветеринарними інспекторами, які в свою чергу організували роботу ветеринарних пунктів на місцях. Департамент складався із загально-персонального, фармацевтично-лабораторного та відділу для боротьби з пошестями⁴⁷. При Департаменті існувала лабораторія та аптека, йому підпорядковувалися 11 ветеринарних інспекторів (9 губернських та міські – Київський, Одеський), 102 ветеринарні лікарі⁴⁸. Департамент вживав заходів щодо боротьби з інфекційними хворобами худоби та птиці, координував діяльність ветеринарних служб, контролював відсотковий збір з промислової худоби, збирав інформацію про ціни на худобу та птицю, разом з окремими відділами скотарства та конезаводства розробив інструкцію з охорони расового скотарства і птахівництва на Україні⁴⁹, організував скотарські господарства, розробляв кошториси, штатні розписи підпорядкованих установ. У результаті у фонді відклалися відомості про відсотковий збір та його норми, повідомлення про захворювання худоби на чуму, фінансові документи, листування у справі організації ветеринарної допомоги, охорони племінного скотарства, роботу ветеринарних інспекторів та пунктів тощо. У 1917–1920 рр. на українських землях поширилася чума серед рогатої худоби, яку намагалися зупини-

ти ветеринарні служби Української Держави, УНР та УРСР. У фонді зберігаються цікаві документи про створення Українського протичумного комітету, інструкції та відозви до населення, доповіді та накази з цього питання⁵⁰. Департамент тісно співпрацював з Окремими відділами скотарства та конезаводства, всі три установи перебували під керівництвом І. Шереметинського. Збереглися спільні огляди діяльності департаменту та відділів за травень – жовтень 1919 р.⁵¹.

В розділі опису “Окремий відділ скотарства” зберігається листування відділу з губернськими та повітовими управами про організацію розплідників племінної худоби, виділення коштів, повідомлення сільськогосподарських установ про кількість племінної худоби, доповіді про скотарство, листування з народними та земельними управами про заходи зі скотарства, журнали реєстрації вхідних та вихідних документів відділу⁵².

Окремий відділ конезаводства опікувався розведенням племінних коней. У фонді є листування відділу з різними установами про організацію расових розсадників, збереження породистих коней, накази про охорону державного конезаводства, листування з Подільською та Волинською державними стайнями про забезпечення їх фуражем, жеребцями. Рада міністра земельних справ 24 серпня 1921 р. ухвалила рішення про створення Департаменту скотарства та конезаводства, який об’єднував два однойменні окремі відділи. У фонді зберігається журнал засідання Ради міністра та “окрема думка” директора Ветеринарго департаменту і керуючого Окремими відділами скотарства та конезаводства І. Шереметинського, який протестував проти об’єднання відділів, які займаються двома різними галузями сільського господарства⁵³.

Окремий відділ садівництва і інтенсивних культур складався із загального відділу, відділу садівництва та відділу інтенсивних культур⁵⁴. Діяльність відділу представлена у фонді документами про становище та заходи з виноградарства, хмільництва, бджільництва, вирощування насіння, забезпечення продовольством армії УНР, доповідями про сади, пасіки, листування відділу із земельними управами, кооперативами, господарськими союзами⁵⁵.

Окремий відділ сільськогосподарської освіти опікувався освітніми закладами, які готували фахівців сільського господарства. У фонді відклалося листування відділу про пільгові умови вступу до Херсонського політехнічного інституту для колишніх військових, призначення представника міністерства в інститут, список факультетів та відділів інституту, звільнення викладачів та студентів від мобілізації, листування відділу з Міністерством фінансів та сільськогосподарськими школами про їх фінансування, кошториси витрат та штатні розписи шкіл, програма предметів Гуменської сільськогосподарської школи та доповідь про її діяльність⁵⁶.

Окремий інформаційно-видавничий відділ, заснований 12 квітня 1919 р.⁵⁷, продовжив роботу однойменного відділу, ліквідованого внаслідок перевороту 29 квітня 1918 р. Потреба в широкій інформаційно-видавничій діяльності відділу, який інформував населення про діяльність міністерства, зумовила реорганізацію відділу. Інформаційний відділ був відокремлений від Канцелярії міністра і отримав статус Окремого інформаційно-видавничого відділу. Реорганізований відділ поділявся на три структурні підрозділи: видавничий відділ, інформаційний відділ та відділ наукових приладів, кожен з яких мав свій напрямок роботи. Зокрема, видавничий відділ повинен був забезпечувати підручниками сільськогосподарські навчальні заклади, готувати наукові та науково-популярні видання, займатися виданням енциклопедії українського сільського господарства. Головне завдання інформаційного відділу полягало в інформуванні населення про заходи центральних та місцевих установ у справі проведення земельної та лісової реформ. Відділ наукових приладів покликаний був розробляти методологію укладання діаграм та монограм, різних моделей складання зразкових колекцій та інших навчальних приладів для сільськогосподарських шкіл⁵⁸. Відділ проіснував до 9 листопада 1920 р., коли Директорія затвердила ухвалений ще 17 жовтня 1920 р. РНМ законопроект про скасування відділу. Всі видавничі справи було передано Канцелярії міністра. Причиною ліквідації відділу стало скорочення видатків міністерства⁵⁹.

Окремий інформаційно-видавничий відділ готував до друку відозви, обіжники, “Бюлетень Міністерства земельних справ”, “Бюлетень Інформаційного відділу Міністерства земельних справ”, підручники, інструкції з сільського господарства. У фонді відклалися окремі числа “Вістника державних законів Української Народної Республіки”, “Бюлетеня Міністерства земельних справ”, а також листування з Рецензійною комісією Кам’янецького університету про рецензії на підручники, програми курсів хліборобства і скотарства для середніх шкіл та листування відділу з авторами підручників та статей про публікацію їхніх праць, огляд діяльності відділу, документи про організацію друкарні відділу, рукописи відозв “До селян”, “Слухайте, козаки та дядьки!”, “Хоробрі козаки”, “Большевики знов хочуть ограбувати селян” та статті “Справоздання Комісії по технічному переведенню земельної реформи”, “Стан спеціальної землемірної освіти на Україні” М. Баєра, матеріали до рубрик періодичних видань міністерства, список видань відділу, копія закону про створення відділу⁶⁰ тощо.

Фінансами міністерства розпоряджалася Головна бухгалтерія, яка з 14 вересня 1918 р. була офіційно визнана окремим відділом міністерства⁶¹. У фонді – платіжні відомості, листування про розподіл коштів на проведення земельної та лісової реформ, фінансування роботи департаментів та відділів міністерства, кошториси, штатні розписи підрозділів

міністерства, сільськогосподарських шкіл, договір та листування про закупівлю геодезичного обладнання за кордоном⁶², документи у справі виділення кредитів державним та кооперативним установам, накази міністерства з основної діяльності та особового складу, накази про передавання справ міністерства новопризначеним міністрам земельних справ Є. П. Архипенку та М. Ковалевському⁶³, “Бюлетені Інформаційного відділу Міністерства земельних справ”, фінансові звіти, матеріали ревізій бухгалтерських документів установ, підпорядкованих міністерству, касові журнали⁶⁴.

Міністерство земельних справ мало власні авто та мотоцикли, які використовували урядовці для службових поїздок та під час евакуації. Технічний персонал, який обслуговував авто та мотоцикли міністерства, об'єднувався в окремих структурний підрозділ – Гараж міністерства земельних справ на чолі із завідувачем А. Головащенко. Збереглися документи про службові поїздки працівників міністерства, доповіді завідувача гаражем про закупівлю пального, ремонт автомобілів, штатні розписи працівників гаража, посвідчення про відрядження, замовлення на пальне тощо⁶⁵.

Сільськогосподарський вчений комітет при Міністерстві земельних справ УНР (далі Вчений комітет), відновлений наказом по міністерству від 30 грудня 1919 р., тимчасовий статус якого був затверджений 27 січня 1919 р., припинив своє існування в лютому 1919 р. на підставі постанови РНМ про звільнення урядовців, які залишилися на території, зайнятій більшовиками⁶⁶. Зрештою, наказ міністерства вдруге відновив роботу Вченого комітету міністерства 8 червня 1920 р. Комітет розробляв навчальні програми з сільського господарства, рецензував підручники тощо. В умовах гострої нестачі кваліфікованих кадрів для проведення реформ у сільському господарстві виникла ідея створити вищу державну сільськогосподарську академію. Спеціальна комісія міністерства розробляла проект статуту академії, яка повинна була складатися з агрономічного, лісового, межового та сільськогосподарського факультетів⁶⁷. Законопроекти про Київську сільськогосподарську академію та проекти навчальних програм лісового та межового факультетів академії – у розділі другого опису фонду “Вчений комітет”⁶⁸.

Окрему групу документів складають особові справи працівників Лісового департаменту Міністерства земельних справ Української Держави, Народного міністерства земельних справ УНР та Народного комісаріату земельних справ УСРР. Справи почав формувати загально-адміністративний відділ Міністерства земельних справ Української Держави, а згодом їх продовжили наступні земельні міністерства – УНР та УСРР. Виняток становлять особові справи М. М. Ковалевського та О. Т. Покуля, які не працювали у Лісовому департаменті, однак перший був міністром земельних справ УНР, а другий – помічником директо-

ра відділу упорядкування сучасних земельних справ при Генеральному Секретаріаті земельних справ Української Центральної Ради⁶⁹. У фонді відклялися особові справи урядовців Лісового департаменту (завідувачів відділів департаменту, фахівців, діловодів) та місцевих працівників державного лісового господарства (завідувачів піщано-яровими районами, лісничих та їхніх помічників, зйомщиків, таксаторів), які призначалися департаментом і відряджались до управлінь хліборобства та державного майна. Особові справи містять прохання про прийняття на роботу, свідоцтва про освіту, виписи з метричних книг про народження, накази про призначення на посади, про відрядження та відпустки, звільнення, медичні довідки, службові листи та службові списки. Працівники перед прийманням на роботу обов'язково заповнювали службові листки, де вказували своє ім'я, прізвище, місце роботи, освіту, рік та місце народження, віросповідання, підданство, національність, відношення до військової служби, сімейний стан. Крім цього, до особових справ включали службові списки працівників, де зазначалася посада та місце роботи, ранг, службові нагороди, утримання тощо. Окремі особові справи містять лише ці службові листи та списки, що зазначено у їхніх заголовках.

Окрім згаданих документів з основної діяльності відділів та департаментів міністерства, збереглася фінансова документація (кошториси, рахунки, відомості про виплати, пенсійні відрахування тощо) та документи з особового складу (службові посвідчення, штатні розписи, прохання про прийняття, звільнення з роботи, про переведення на інші посади, доповіді, рапорти, звіти працівників, накази про призначення службовців міністерства, їхні відпустки, звільнення тощо).

Представлений у фонді документальний комплекс, систематизований за структурними підрозділами міністерства, висвітлює діяльність департаментів та відділів міністерства. Від цієї схеми вирізняються за своїм змістом документи, підготовлені різними підрозділами міністерства на окремі завдання уряду. Оскільки вони зображають знакові політичні, економічні та законодавчі аспекти проведення земельної реформи, то історію їх виникнення та зміст розглянемо детальніше.

На засіданні Малої Ради Міністрів 23 квітня 1921 р. постало питання про ставлення УНР до радянського земельного законодавства, і міністерству доручили підготувати відповідь щодо цього питання. Впродовж травня – червня 1921 р. директори департаментів міністерства підготували доповіді про співвідношення радянського та уенерівського законодавств. Згадані документи дають цінну та цікаву інформацію про способи вирішення земельного питання різними державами та їхню ефективність. Наприклад, директор Департаменту земельної реформи О. Михайловський у своїй доповіді зазначив: “5 лютого 1920 р. [радянська влада видала] “Закон о земле”, який в основах своїх нічим не

відрізняється від Закону Про землю в УНР від 8 січня 1919 р... Уряд Української Радянської Соціалістичної Республіки виявив своє ставлення до земельного питання в Україні, а саме: узаконив користування сільським хліборобським населенням землею в трудових нормах, розмір яких встановлюється для кожної місцевості зокрема. Проте ні основний закон "О земле" від 5 лютого 1920 р., як і Закон Про землю в УНР від 8 січня 1919 р., не відбилися на фактичному розподілу землі між селянством, яке зважало на два фактори: 1) здібність господаря до хліборобської праці і 2) забезпечення господарства живим і мертвим реманентом, котрий потрібний для обробки більшої чи меншої земельної ділянки". До цього ж висновку дійшли директори Лісового, Ветеринарного, Межового та інших департаментів міністерства і зрештою міністр О. Ковалевський у листі до Малої Ради Міністрів 27 червня 1921 р. відзначив схожість та формальність земельного та лісового законодавства УНР і УСРР, які фактично не вплинули на формування тогочасних земельних взаємовідносин на українській території⁷⁰.

Інформація про проведення земельної реформи та роботу міністерства міститься у відповіді уряду УНР Фракції хліборобів-демократів у справі земельної політики, підготовленої у червні 1921 р.⁷¹.

Уряд Директорії, перебуваючи на еміграції в Польщі, був позбавлений можливості працювати повноцінно, натомість урядовці розпочали роботу над законодавчим оформленням функцій та компетенції міністерств. Мала Рада Міністрів 23 травня 1921 р. ухвалила проект Загального статуту міністерств УНР і передала його на обговорення РНМ. Після численних обговорень та доповнень 4 грудня 1921 р. був прийнятий Закон про встановлення Загального статуту міністерств УНР. Згаданий статут закріпив "загальні підстави організації Вищої Виконавчої Влади" в УНР, тоді як компетенція кожного окремого міністерства мала визначатися його власним статутом⁷². Народне міністерство земельних справ УНР підготувало проект статуту, який визначав його структуру та функції. Спочатку на засіданні Наради Директорів департаментів міністра 5 липня 1920 р. було прийнято рішення про складання проекту статуту і штатів міністерства⁷³, 4 серпня 1920 р. створено спеціальну комісію, яка мала представити проект статуту на обговорення Ради міністра⁷⁴. 10 вересня 1921 р. вона розглянула і в цілому схвалила проект статуту міністерства⁷⁵, однак не виявлено документів про затвердження статуту РНМ або Директорією та реалізацію його статей. Проекти статуту та штатного розпису центральних установ міністерства, схема організації міністерства, "завдання та обсяги діяльності", проекти статутів та схеми організації окремих департаментів, Статистичної частини, проект статуту Сільськогосподарського вченого комітету при міністерстві зберігаються у вигляді копій та чернеток і приблизно датуються 1921 р.⁷⁶.

Комплекс документів, представлених у фонді, – багате історичне джерело для вивчення реформування сільського господарства, земельної політики Директорії, діяльності державних установ, стану сільського господарства в період УНР тощо. Інформація документів фонду № 1062 Народного міністерства земельних справ дає змогу реконструювати процес підготовки та проведення земельної та лісової реформ, дати оцінку діяльності міністерства, підбити підсумки та оцінити результати проведення реформ. Вивчення документів фонду дозволить ґрунтовно дослідити політику Директорії у царині сільського господарства, відкрити нові сторінки з історії України.

¹ Уряди України у ХХ ст. Науково-документальне видання. – К., 2001. – 606 с.

² Верстюк В., Осташико Т. Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. – К., 1998. – 323 с.

³ ЦДАВО України, ф. 3357, оп. 1, спр. 2, арк. 45, 57.

⁴ Там само, ф. 14, оп. 1, спр. 326, арк. 7.

⁵ Там само, ф. 3357, оп. 1, спр. 6, арк. 1.

⁶ Там само, ф. 14, оп. 1, спр. 374, арк. 4.

⁷ Там само, ф. 14, оп. 1, спр. 388, арк. 29, 29 зв., 53, 55.

⁸ Там само, ф. 3357, оп. 1, спр. 2, арк. 57.

⁹ Там само, оп. 1, спр. 56, арк. 46.

¹⁰ Там само, оп. 1, спр. 2, арк. 60, 70.

¹¹ Там само, оп. 1, спр. 165 а, арк. 3.

¹² Там само, ф. 14, оп. 7, спр. 58, арк. 1, 2; спр. 89, арк. 49.

¹³ Там само, ф. 27, оп. 1, спр. 22, 75, 81, 82, 83, 128, 202, 225 та ін.

¹⁴ Там само, оп. 1, спр. 251, арк. 13, 42.

¹⁵ Там само, оп. 1, спр. 1, арк. 14; оп. 2, спр. 38, арк. 1.

¹⁶ Там само, оп. 2, спр. 32, арк. 86; спр. 75, арк. 12.

¹⁷ Там само, оп. 2, спр. 75, арк. 14; спр. 176, арк. 52; оп. 3, спр. 3, арк. 1.

¹⁸ Там само, оп. 3, спр. 6, арк. 11, 12.

¹⁹ Там само, оп. 2, спр. 183, 221, 223, 224; оп. 3, спр. 5.

²⁰ Там само, справа фонду 1062, арк. 1, 26.

²¹ Там само, ф. 1062, оп. 1, спр. 94, арк. 3.

²² Там само, оп. 1, спр. 94, арк. 38 зв.

²³ Там само, оп. 1, спр. 109, арк. 41; спр. 100, арк. 12–22.

²⁴ Там само, оп. 1, спр. 79, арк. 6, 9; спр. 74, арк. 2, 3; спр. 83, арк. 4; спр. 75, 76, 77, 78; оп. 2, спр. 78, арк. 161, 189; спр. 81, 82; спр. 118; оп. 1, спр. 86, арк. 38; спр. 89, арк. 153, 154; спр. 317, арк. 5; спр. 78, арк. 76–78; спр. 297.

²⁵ Там само, оп. 2, спр. 2, арк. 45, 46, 48.

²⁶ Там само, оп. 2, спр. 123, арк. 30.

²⁷ Там само, оп. 2, спр. 180, арк. 1–3; оп. 1, спр. 56, арк. 39; спр. 117, арк. 1–5; оп. 2, спр. 201, арк. 19–24; спр. 182, арк. 7–8 зв.; спр. 16, арк. 2; спр. 172, арк. 59–62.

²⁸ Там само, оп. 1, спр. 45, арк. 97, 209; спр. 37, арк. 38.

²⁹ Там само, оп. 1, спр. 256, арк. 35, 36.

³⁰ Там само, оп. 2, спр. 74, 75, 87, 94, 113, 116, 83.

³¹ Там само, оп. 2, спр. 23, арк. 16; оп. 1, спр. 113, арк. 26–30.

- ³² Там само, оп. 1, спр. 113, арк. 26–30; оп. 2, спр. 23, арк. 16; оп. 1, спр. 114, арк. 7, 13–40; спр. 115, арк. 164; спр. 116, арк. 27–32, 39, 40, 44.
- ³³ Там само, оп. 2, спр. 12, арк. 10.
- ³⁴ Там само, оп. 2, спр. 5, арк. 32.
- ³⁵ Там само, оп. 2, спр. 4, арк. 21–22.
- ³⁶ Там само, ф. 1065, оп. 1, спр. 245, арк. 1.
- ³⁷ Там само, ф. 1062, оп. 2, спр. 23, арк. 17.
- ³⁸ Там само, оп. 1, спр. 126, арк. 19.
- ³⁹ Там само, оп. 2, спр. 4, арк. 21–22.
- ⁴⁰ Там само, оп. 2, спр. 4, арк. 21–22; оп. 1, спр. 126; оп. 2, спр. 5, 6, 11; спр. 125, арк. 1; спр. 1, 4, 8; оп. 2, спр. 7, арк. 58, 59.
- ⁴¹ Там само, оп. 1, спр. 109, арк. 41–43.
- ⁴² Там само, оп. 1, спр. 109, арк. 4.
- ⁴³ Там само, оп. 1, спр. 109, арк. 4; спр. 106; спр. 106, арк. 24, 25; спр. 108; спр. 109, арк. 41–43; спр. 107.
- ⁴⁴ Там само, оп. 1, спр. 132, арк. 6.
- ⁴⁵ Там само, оп. 1, спр. 305, арк. 1, 2.
- ⁴⁶ Там само, оп. 1, спр. 132, арк. 9–11, 12, 22; спр. 128, арк. 1–9; спр. 128, арк. 10, 11; спр. 128, арк. 35, 36; спр. 129, 130, 149; спр. 131, арк. 1–7; спр. 135, 137, 139, 143; оп. 1, спр. 187 а, арк. 4, 21, 22, 39–45, 62–76, 109–126.
- ⁴⁷ Там само, оп. 1, спр. 266, арк. 51, 52.
- ⁴⁸ Там само, оп. 1, спр. 158, арк. 12.
- ⁴⁹ Там само, оп. 1, спр. 172, арк. 3.
- ⁵⁰ Там само, оп. 1, спр. 152.
- ⁵¹ Там само, оп. 1, спр. 156, арк. 90; спр. 158, арк. 20–21.
- ⁵² Там само, оп. 1, спр. 182, 183.
- ⁵³ Там само, оп. 2, спр. 177, арк. 61–63.
- ⁵⁴ Там само, оп. 1, спр. 204, арк. 9–13.
- ⁵⁵ Там само, оп. 1, спр. 203–224.
- ⁵⁶ Там само, оп. 1, спр. 225, 226.
- ⁵⁷ Там само, оп. 1, спр. 229, арк. 6.
- ⁵⁸ Там само, оп. 2, спр. 18, арк. 1 зв., 2.
- ⁵⁹ Там само, оп. 2, спр. 34, арк. 23 зв.; ф. 1065, оп. 2, спр. 253, арк. 1, 2, 4.
- ⁶⁰ Там само, оп. 1, спр. 227, 228, 230, 233, 240, 245; спр. 234, арк. 84–85 зв.; спр. 239, арк. 6.
- ⁶¹ Там само, оп. 2, спр. 132, арк. 4 зв.
- ⁶² Там само, оп. 1, спр. 254, 250, 262.
- ⁶³ Там само, оп. 1, спр. 251, арк. 13, 42.
- ⁶⁴ Там само, оп. 1, спр. 255, 270, 271, 275.
- ⁶⁵ Там само, оп. 1, спр. 276–278.
- ⁶⁶ Там само, оп. 3, спр. 8а, арк. 84.
- ⁶⁷ Там само, оп. 2, спр. 44, арк. 5, 5 зв.
- ⁶⁸ Там само, оп. 2, спр. 19.
- ⁶⁹ Там само, оп. 1, спр. 382, 449.
- ⁷⁰ Там само, оп. 2, спр. 172, арк. 51–63.
- ⁷¹ Там само, оп. 2, спр. 181, арк. 90–91.
- ⁷² Там само, ф. 1065, оп. 4, спр. 101, арк. 26, 68, 69.
- ⁷³ Там само, ф. 1062, оп. 1, спр. 31, арк. 8.
- ⁷⁴ Там само, оп. 2, спр. 44, арк. 2 зв.
- ⁷⁵ Там само, оп. 2, спр. 177, арк. 74.
- ⁷⁶ Там само, оп. 2, спр. 29, спр. 180.

Проанализирован комплекс документов фонда Народного министерства земельных дел УНР периода Директории, который хранится в ЦГАВО Украины. Освещается история формирования фонда, деятельность и структура министерства, земельная политика Директории.

Ключевые слова: Народное министерство земельных дел УНР; земельная политика УНР; земельная реформа Директории; земельное законодательство УНР; министры земельных дел Директории.

The article analyses the complex of documents Ministry of land of Ukrainian Peoples' Republic in the period of Dyrectoria rule. The work contains reconstruction of the structure and describes the history of the ministry.

Keywords: Ministry of land of Ukrainian Peoples' Republic; land's politic of Ukrainian Peoples' Republic; reform of Dyrectoria; land legislation of UPR; Ministers of lands affairs of Dyrectoria.